

ÚVOD

Žijeme v době, v níž se rychle mění všechny oblasti naší společnosti. Jednou z příčin současných změn je nebývalý rozvoj vědy a techniky ve druhé polovině dvacátého století, zejména pak informačních a komunikačních technologií (ICT), které zahrnují všechny technologie a telekomunikační systémy umožňující práci s daty v elektronické (digitální) podobě. Informační a komunikační technologie začaly rovněž významně ovlivňovat vzdělávání a školství a staly se součástí života všech typů škol, jsou využívány v různých formách vzdělávání, ale i mimo sektor školství. Bez informačních a komunikačních technologií si dnes již nelze představit řízení nebo administrativu vzdělávacích institucí či různé formy komunikace mezi všemi aktéry vzdělávacího procesu. V těchto oblastech mohou ICT výrazně přispívat k zefektivnění práce, nicméně největší očekávání jsou s nástupem informačních a komunikačních technologií do vzdělávání spojována bezesporu s jejich využitím ve vyučování a učení. Velká pozornost je proto v současné době věnována tzv. e-learningu, tedy využívání různých prostředků ICT ve vyučování a učení. E-learning je přitom chápán jako ryze současný koncept, který reflektuje ty nejmodernější trendy v oblasti využití ICT ve vzdělávání. Bylo by však zjednodušující, kdybychom e-learning vnímali jako zcela novou kapitolu v dějinách využívání technologií ve vzdělávání, i když tato historie může obsahovat výukové využití takových odlišných technologických prostředků, jako jsou např. rozhlas, film či televize. Technologie vzdělávání je poměrně široký pojem, který je možné vymezit jako „teorii o racionalizované a efektivní organizaci učení a vyučování založené na psychodidaktických a ergonomických poznatcích o učení, a se zapojením technických prostředků výuky“ (Průcha, 2006, s. 119; dále např. viz Průcha, Walterová, Mareš, 2009). Tato tematika má poměrně dlouhou historii a můžeme dokonce říci, že v dějinách školství a pedagogiky dvacátého století představuje jednu z velkých kapitol. E-learning píše nejnovější část této historie, když přináší do děje jednu zásadní novinku, již je elektronické zpracování dat. Přes všechny rozdíly mezi elektronickými a tradičními technickými prostředky je velmi zajímavé sledovat, jaké ideje či teorie určovaly v minulosti způsoby používání určitých technologií či jaká očekávání byla s jejich nástupem spojována, ale rovněž jaké konkrétní technologické prostředky byly používány a jak ovlivnily podobu vzdělávání. Historie může být v tomto smyslu jak inspirací pro dnešek, tak „učitelkou“, která vysvětluje kořeny či podstatu mnoha současných problémů.

Využívání technologií ve vzdělávání tedy nepředstavuje pro pedagogiku zcela nové téma. Co je však na této problematice výjimečné a činí ji do jisté míry neustále „novou“, je její dynamika, která je z velké části určována právě rychlým vývojem (digitálních) technologií. Neustálý dynamický rozvoj ICT přináší do oblasti vzdělávání stále nové nástroje s novými možnostmi pedagogického využití. Na druhou stranu je rychlé tempo změn zřejmě příčinou toho, že mnozí lidé vnímají technologie jako něco lidem cizího nebo jako něco, co je lidem „dáno“, aniž by byl zcela jasný smysl existence takových technologií nebo jejich využití ve vyučování a učení. Jak ale uvádí Lévy (2000), technologie je nutné chápat jako produkty určité společnosti a kultury, a proto nelze hovořit o dopadech technologií na člověka, ale vždy je nutné promýšlet jejich existenci a využití v souvislosti s činností člověka. Tentýž autor ještě dodává: „Samotná technika není dobrá ani špatná (záleží na kontextech, způsobech použití a úhlech pohledu), ani neutrální (protože cosi podmiňuje nebo k čemusi nutí, protože někde otevírá a jinde zavírá spektrum možností)“ (Lévy, 2000, s. 24).

Uvažujeme-li o e-learningu, pak se plně ztotožňuji s tímto názorem, protože samotné moderní technologie lidskému učení nijak zásadně nepomohou. Využití jejich potenciálu záleží především na jejich uživateli, na kontextu vyučování a učení a na tom, z jakého úhlu pohledu se na možnosti ICT ve vzdělávání díváme. Budu-li ještě dále parafrázovat zmíněného autora, pak je rovněž zřejmé, že moderní technologie nejsou neutrální, protože ve vzdělávání již byly příčinou celé řady změn a umožnily mnoho aktivit, které by bez nich nebyly možné. Problematičtější je Lévyho myšlenka, že technika k něčemu „nutí“. Je zřejmé, že samotný technologický rozvoj vyvíjí tlak na to, aby byly nástroje ICT používány v co největší míře a v různých oblastech života společnosti. Existuje rovněž společenský tlak, který svým způsobem nutí k tomu, aby se moderní technologie staly běžnou součástí vzdělávání a byly zde efektivně využívány. To může být ve svém důsledku motorem mnoha pozitivních změn ve vzdělávání. Z historie ale víme (Cuban, 1986; 2001), že výjimkou nejsou ani nereálná očekávání, která předpokládala, že nově nastupující technologie vyřeší, jaksi samovolně, mnohé nedostatky dobového vzdělávání. Aktéři vzdělávání tak byli někdy nuceni používat prostředky, o kterých nebyli přesvědčeni, že jim opravdu pomohou zkvalitnit vyučování či učení. V tomto smyslu pak nelze hovořit o příznivém vlivu takového tlaku. Otázkou také je, zda tato nereálná očekávání či přímo tlak nejsou z velké části vyvolávány pouze obchodními zájmy výrobců a producentů technologických produktů, případně dalších subjektů mimo oblast vzdělávání, jejichž zájmy nemusejí být vždy shodné s prioritami či cíli sféry

vzdělávání. Domnívám se, že zejména z těchto důvodů je vhodné hledat odpověď na otázku, zda a proč technologie někoho k něčemu nutí. Je totiž vždy nutné vnímat i fakt, že moderní technologie a jejich využívání mají svoje limity, o nichž je třeba vědět a s nimiž je nezbytné počítat.

V této práci budu používat termín e-learning, který se skládá ze dvou částí. „E“ můžeme překládat jako „elektronické“, a představuje tedy problematiku vztahující se k vlastním prostředkům a nástrojům ICT. Není přitom mým záměrem analyzovat či popisovat technologický vývoj či potvrzovat nutnost využívat nejmodernější technologické prostředky ve vzdělávání. V tomto směru sdílím tezi Manuela Castellse (česky in Petrusek, 2006), že sociologický (v našem případě pedagogický) pohled „nutně abstrahuje jednak od technologického entuziasmu až fanatismu, jednak od technických fines, jež se mění snad s každým dnem“ (s. 117). K problematice proto přistupuji bez techno-optimistických nebo technokratických předsudků, ale také bez předsudků z opačného pole spektra, které současný vliv ICT na život a vzdělávání zlehčují, ironizují či zcela odmítají.

„Learning“, tedy učení, označuje jeden ze stěžejních pojmů pedagogiky a psychologie, ale i jeden z klíčových procesů v životě člověka – učení, které je možné široce vymezit jako „získávání zkušeností a utváření jedince v průběhu jeho života“ (Průcha, Walterová, Mareš, 2009, s. 324). Spojovník mezi „e“ a „learning“ tak může opravdu symbolizovat „spojení“ či konvergenci možností ICT a principů učení, ale i (individuálních) potřeb všech aktérů vzdělávání. Stejně tak ale může naznačovat divergenci, kdy vývoj a nasazení prostředků ICT jdou svou vlastní cestou a neberou v potaz charakteristiky či potřeby lidského učení. Aktéři vzdělávání se tak mnohdy musejí přizpůsobovat čistě technologickým postupům, vtěleným například do výukových prostředků či systémů na bázi ICT, přičemž jejich vlastní potřeby a zájmy nejsou prioritní.

V této knize nahlížím „e-learning“ v několika rovinách, přičemž v některých částech od sebe budu pracovně oddělovat „e“ a „learning“, a to v případě, že budu chtít zdůraznit některá specifika problematiky. Zásadně však chápu e-learning jako nedělitelnou problematiku, v níž jde o procesy vyučování a učení podporované či umožňované informačními a komunikačními technologiemi. Obsah knihy proto přesně nekopíruje termín e-learning v tom smyslu, že bych na prvním místě představoval technologickou stránku a teprve poté problematiku učení. Záměrně toto pořadí obracím, abych zdůraznil, že právě problematika lidského učení je klíčovou otázkou e-learningu a technologie „pouze“ nástrojem, jakkoliv nezbytným a účinným. Tímto postupem chci jinými slovy vyjádřit, že

v e-learningu je nutné vždy nejprve uvažovat o pedagogických otázkách a teprve následně o těch technologických.

Publikace v jistém smyslu představuje shrnutí mého dosavadního uvažování a výzkumných aktivit v oblasti využívání ICT ve vzdělávání, respektive e-learningu. Vycházím zejména z analýzy současné sociologické, psychologické a pedagogické teorie, ale také z výsledků zahraničních i českých empirických výzkumů, které se věnovaly konkrétně e-learningu, ale také komplexněji pojatým výzkumům (např. výzkumy současné mladé generace apod.). Využívám rovněž vlastních výzkumů v této oblasti, které jsem v posledních letech realizoval individuálně, nebo ve spolupráci s kolegy z Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity. Výsledky těchto výzkumů jsem publikoval v pracích *ICT v životě základních škol* (2006) a *Učitelé a moderní technologie. Mezi tradičním a moderním pojetím* (2009, spoluautorka K. Šeďová). V monografii *Učíme se po celý život? O vzdělávání dospělých v České republice* (Rabušicová, Rabušic, 2008) jsem pak zpracoval téma ICT v životě dospělých. Vedle uvedených výzkumů využívám v této publikaci rovněž výsledky svých dalších výzkumných šetření, které se již soustředily na problematiku e-learningu, a to zejména v terciárním vzdělávání. Snažím se zde rovněž dílčím způsobem uplatnit svoje zkušenosti z rozvojové a vzdělávací činnosti v oblasti využívání ICT ve vzdělávání.

Ve vlastním textu se samozřejmě neomezují pouze na přehled výzkumů v dané oblasti, ale představují problematiku e-learningu v relativně širokém teoretickém kontextu. V úvodní kapitole vycházím z teoretických koncepcí současné společnosti, které se snaží mimo jiné vysvětlit role ICT v životě moderní společnosti. Zaměřuji se nejenom na koncept informační společnosti či společnosti vědění, ale také na poměrně nový koncept společnosti sítí. Ten v sobě do jisté míry zahrnuje mnohé charakteristiky obou předchozích, a navíc reflektuje rozvoj počítačových sítí a jejich vliv na charakter dnešní společnosti. Rozvoj tohoto nového druhu sítí totiž ovlivňuje nejenom charakter společnosti a život jedinců v ní, ale má rovněž potenciál měnit vyučování a učení. Vhled do teoretických koncepcí společnosti umožní lépe pochopit proměny společnosti v souvislosti s vývojem samotných technologií, čímž se současně vytváří širší rámec pro vysvětlení konceptu e-learningu i jeho historie, což je náplní následujících dvou kapitol. Vedle e-learningu je významným tématem rovněž tzv. blended learning, který spojuje tradiční pedagogické přístupy a e-learning. Ve čtvrté kapitole věnuji pozornost distančnímu vzdělávání, které je s e-learningem často spojováno či dokonce ztožňováno, ačkoliv jde o dva různé přístupy k vyučování a učení.

V posledních dvou kapitolách knihy se detailně zaměřuji jak na problematiku učení, tak na problematiku moderních technologií. Kapitola věnovaná učení představuje několik stěžejních témat, která výrazně ovlivňují úvahy o e-learningu. Jde zejména o vlastní podstatu procesu učení, celoživotní učení, ale také o současné změny v přístupech k učení, které jsou zapříčiněny právě rozšířením moderních technologií do běžného života. S učením a vyučováním úzce souvisejí také témata učebních stylů či učitelova pojetí výuky, která vnímám jako jedny z nejdůležitějších témat e-learningu, jimž však v těchto souvislostech nebývá věnována adekvátní pozornost. Završení této části práce představují úvahy o současných vzdělávacích paradigmatech a rolích ICT v nich. Vedle tradičních a v současnosti nejvlivnějších paradigmat zde představuji dva relativně nové teoretické přístupy ke vzdělávání, které již výrazněji reflektují možnosti moderních (síťových) technologií. Na tomto místě mohu předeslat, že rozdílná paradigmata vnímám jako různé pohledy na problematiku vyučování a učení, kdy každé představuje svého druhu inspiraci či teoretický rámec pro e-learning. Celá kapitola věnovaná učení tak představuje jeden ze základních kamenů spisu a zároveň také východisko pro část následující, která se zaměřuje na vybrané prostředky ICT. V této části vycházím z úvodní kapitoly a zejména z poznatků o tom, že v současné společnosti i ve vzdělávání vzrůstá význam počítačových sítí. Zaměřuji se proto přímo na síťové prostředky moderních technologií nebo na takové prostředky, které využívají z velké části prostředí počítačových sítí. Představuji zde možnosti relativně známých technologií, ale také technologie, které si teprve cestu do vzdělávání hledají. U každého nástroje či technologie hledám především potenciál pro vyučování a učení, včetně případných slabin daného nástroje.

Tato publikace se snaží svým pojetím přispět k hlubšímu poznání problematiky e-learningu, i když si neklade za cíl poskytnout komplexní zpracování této problematiky, což je ostatně vzhledem k šíři problematiky v rámci jedné publikace prakticky nemožné. Snažím se přispět do odborné pedagogické diskuze o e-learningu a současně naznačit témata, jimiž by se měla pedagogická teorie i výzkum zabývat. Záměrně ponechávám stranou organizační, administrativní či ekonomické otázky začleňování ICT do života institucí, což jde za rámec tématu této knihy. Publikace je určena jak teoretikům a výzkumným pracovníkům, kteří se věnují otázkám vzdělávání i problematice moderních technologií, tak studentům různých oborů. Domnívám se však, že tento spis může být užitečný i pro širší (nejenom odbornou) veřejnost. Mnohé části této práce se totiž věnují tématům a problémům, s nimiž se v běžném životě

setkává takřka každý jedinec, aniž si možná uvědomuje širší souvislosti daných jevů.

E-learning bývá někdy spojován pouze s terciárním vzděláváním, kde dosud nachází zřejmě největší uplatnění. Přístup k e-learningu v této knize přesahuje takové pojetí a v mnoha ohledech sleduje obecnější otázky. To je dáno chápáním učení jako celoživotního procesu, který se nemusí nutně odehrávat pouze ve školských institucích. Na svém významu nabývají také další formy učení, a to i díky možnostem ICT. Kniha tak obsahuje poznatky, které lze vztahovat například k sekundárnímu vzdělávání, vzdělávání dospělých nebo také k informálnímu učení. Moderní technologie sice nejsou lékem na současné problémy společnosti, jednotlivců či vzdělávání, ale nabízejí či otevírají poměrně široké možnosti všem lidem, kteří v éře těchto technologií žijí (Lévy, 2000).

S tímto relativně širokým záběrem se pojí několik problémů. Jde zejména o terminologii při označování klíčových aktérů e-learningu. V mém pojetí e-learningu sehrává významnou úlohu „ten, kdo vyučuje“, ať už je jeho role ve vyučování chápána jakkoliv. V této knize proto budu používat termín učitel, kterého chápu ve shodě s Průchou (2002) jako profesionála, jenž „provádí edukaci (někoho vyučuje, vychovává, školí, zacvičuje, trénuje, instruuje aj.)“ (s. 17). Druhým klíčovým aktérem je subjekt, který se učí. Také v tomto případě se může jevit označení „student“ jako příliš úzké, protože například v případě informálního učení tento termín není příliš výstižný. Vzhledem k tomu, že česká odborná terminologie je poněkud odlišná od terminologie anglicky psané odborné literatury a zejména od jejího termínu „learner“, budu v knize používat termín student (případně učící se), přičemž tím mám na mysli subjekt, který se učí nebo je vyučován, bez ohledu na věk nebo na to, v jaké formě vzdělávání se učí nebo vzdělává.

Je nutné předeslat, že tato práce je v převážné míře založena na zahraničních zdrojích, což může skrývat nebezpečí, že například výsledky zahraničních výzkumů nejsou vždy aplikovatelné na naše prostředí. Srovnáme-li si však některé české a zahraniční studie (zejména z technologicky vyspělých zemí) či například realitu ve využívání některých prostředků moderních technologií na vysokých školách, zjistíme, že naše prostředí se v mnoha ohledech od zahraničí příliš neliší. Domnívám se tedy, že tyto výsledky mohou být využívány jako doklad či argument k některým názorům, byť samozřejmě po důkladné úvaze. Používání zahraničních zdrojů je velmi přínosné či v tomto případě nezbytné, protože pedagogický výzkum v oblasti e-learningu v ČR zatím pokrývá pouze některé oblasti.

Na tomto místě bych rád poděkoval vedení Masarykovy univerzity a její Filozofické fakulty, bez jejichž podpory by tato publikace

nemohla vzniknout. Také bych chtěl poděkovat kolegům z Ústavu pedagogických věd Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, kteří pro mne představovali důležitou oporu při zpracovávání tohoto tématu. Moje poděkování patří rovněž oběma recenzentům a prof. Miladě Rabušicové, kteří mi poskytli důležitou zpětnou vazbu ve finálních fázích přípravy této publikace. Rovněž chci poděkovat dr. Romanu Švaříčkovi za návrh obálky. Zvláštní dík pak patří mojí ženě a synovi, bez jejichž trpělivosti by nebylo možné tuto knihu napsat.

Brno, prosinec 2009

Jiří Zounek

